

MAA – MEIE EMA, ILM – MEIE ISA

Märkmeid looduse rollist Liivimaa 14. sajandi ajaloos

Priit RAUDKIVI

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; raudkivi@tlu.ee

Looduse ja ühiskonna koostoime arvestamine ajaloonarratiivis on riskantne ettevõtmine. Selle tulemuslikkus oleneb mitmetest asjaoludest. Esmalt sõltub see ajaloolase valmisolekust ja soovist näha loodust ning inimest vastastikustes seostes. Ajalookirjutuslikul traditsioonil on sealjuures etendada oluline roll, sest tahes-tahtmata jätkab narratiivi looja mingit kirjutuslikku tava. Teine raskus on tunnetuslik: loodusfakti muutmisel ühiskondlikuks faktiks puudub üheselt mõistetav protseduur. Kolmandaks: loodusteaduste kiire arengu juures jääb ühiskonnateadlane selle tulemuste lülitamisel narratiivi alati sammu või paari võrra maha. Viimasel poolelsajal aastal on tekkinud terve rida uusi distsipliine (ajalooline geograafia, klimatoloogia, ökoloogia jt) ja diskursusi (näiteks ühiskondlik haavatavus), mis kindlasti toetavad minevikupildi täpsemaks muutmist, kuid nende raames saadud uurimistulemused rakenduvad ajalooteaduses aeglaselt. Artiklis on tehtud katsed mõtestada kahe loodusest tingitud 14. sajandi kataklüsmi, Suure nälja (1315–1317) ja musta surma (katk jõudis Liivimaale 1351. aastal) mõju Liivimaa arengule. Sealjuures on lähtunud Norbert Eliase formuleeritud arusaamast, et ühiskonnad kujutavad endast pidevas muutumises olevaid inimsuhete võrgustikke ehk figuratsioone. Enamik Suure nälja Euroopast teadaolevaid tunnusjooni (näljasurmad, haigused, kannibalism, hälbed ühiskondlikest normidest kinnipidamisel jne) kajastuvad ka Liivimaal, olgugi et figuratsioonide toimimisest puudub meil faktoloogia vähesuse tõttu täpsem ülevaade. Suure tõenäosusega oli kõige vähem haavatav Saksa Ordu Liivimaa haru, kes võis oma eelisolu-korda poliitilistel eesmärkidel ära kasutada. Musta surma puhul tuleb inimestevaheliste sõltuvus-võrgustike muutumisel arvestada kahe tasandiga. Esmalt katku laastamistöe kohapeal, mille ulatust on aga allikate vähesuse tõttu raske hinnata. Et aga Liivimaa polnud surmavast tõvest säästetud reservaat, pole põhjust kahelda. Sellest kirjutavad nii Liivimaa kui Põhja-Saksa allikad. Katku mõju teine tasand puudutab Liivimaa seotust Saksamaaga. Liivimaa kujutas endast kvaasikoloniaalset struktuuri, mille funktsioneerimisel etendasid määravat rolli sidemed Saksamaaga. Eriti tihe oli Liivimaa hansalinnade seos Põhja-Saksa linnadega. Kuna musta surma laastamistöe on näiteks Lübecki puhul suhteliselt hästi dokumenteeritud, siis kindlasti avaldasid inimkaotused Saksamaal mõju hansa-ruumi teisenemisele. Võib-olla saab Liivimaa hansalinnade emantsipatsiooni 14. sajandi teisel poolel seletada just nimelt katkust tingitud inimsuhete võrgustiku teisenemisega. Kuid tervikuna on mustast surmast tingitud inimkaotused pannud piirid nähtusele, mida tuntakse Saksa idakolonisatsiooni nimetuse all. Selle tervikmõju Liivimaa ühiskonnale vajab täpsemat selgitamist.

Vastastikuse sõltuvuse tunnistamise aste tuleb ilmsiks ka üha inklusiivsemas suhtumises loodusesse. Seda, et koostähtsuse mõistmine ulatub ühiskondlikust maailmast kaugemale mitteinimmaailma, võib pidada meie relatsiooni küpsuse mõõduks (Thomas Salumets, 2007).¹

Kui “Prantsus Moskvas käis” ja sealt 1812. aastal häbi, alanduse ning suurte kaotustega taanduma pidi, siis pole saladuseks, et Napoleon ei suutnud võita kaht vastast korraga. Talle astusid käsikäes vastu lihtne vene “mužik” – kui võtta kokku Lev Tolstoi otsingud 1812. aasta Isamaasõja tegelikust kangelasest – ja Vene talv. Enam-vähem sama stsenaarium kordus ju ka II maailmasõja ajal. Hitlerliku Saksamaa löögijõud rauges, kui Nõukogude poolt asus pärast välksõjaplaani nurjumist enne lääneliitlasi toetama sakslaste jaoks harjumatu kliima.

Mille ümber käib enamik ajalooteaduslikest diskussioonidest? Kui tsiteerida Edward Hallett Carr, siis murtakse piike ikka selle üle, milline on ajaloos muutusi toonud põhjuste hierarhia.² Nii on see ju ka eelnimetatud Napoleoni ja hitlerliku Saksamaa ebaedu põhjusi vaagides. Me võime arutleda ja vaielda Mihhail Kutuzovi väejuhiomaduste ning rolli üle Vene-Prantsuse sõjas; me võime kiruda Nõukogude väejuhatuse ebahumaanset taktikat võidu nimel Stalingradi all või hoopis näidata Kremli peastrateegi ja tema peastaabi geniaalsust – kuid me ei saa üle ega ümber sellest, et ka loodus ise ulatas mõlemal juhul venelastele sõbrakäe. Milles see seisnes? Korra eelnevas lõigus juba avaldatud mõtet, siis ei Napoleon ega Saksa väejuhatust polnud arvestanud Vene kliimatiliste oludega, eriti krõbeda pakasega. Kuid ons meil võimalik kainelt arutledes paigutada sissetungijate läbikukkumiste põhjused või venelaste edu saladused hierarhiasse?³

Millisel määral on loodust kui faktorit arvestatud minevikust täpsema pildi kujundamisel? Peter Christensen, taani ajaloolane, on ülevaatlikus uurimuses katku mõjust varauusaegsele Taani ühiskonnale juhtinud tähelepanu asjaolule, et n-ö kriitilise, *resp.* positivistliku ajalooteaduse esiletõus 19. sajandil lükkas näiteks katku ja teiste loodusfaktoritega arvestamise Taani ajaloonarratiivist peaaegu välja. Christensen on teinud seesuguse järelduse, analüüsides 20. sajandil avaldatud Taani ajaloo üldkäsitlusi. N-ö kõva liini positivistid, kes hoidsid allikakriitilisest meetodist kramplikult kinni, pidasid annalistlikke ja kroonikates esinevaid kirjeldusi kliimaekstreemsustest ning katkupuhangutest liialt kergekaalulisteks, et nendega oma lugudes arvestada. Tõsi, reeglina on musta surma mõju Taani ühiskonnale leidnud üleuroopaliku nähtusena küll mainimist, kuid enamasti on tegemist vaid probleemi markeerimisega muu Euroopa ajaloo raamistustes. Erandina on tõsise-

¹ Salumets, T. Järelsõna “Üksi seotud maailmas”. – Rmt: Elias, N. Tsiviliseerumisprotsess. II kd. Ühiskonna muutused. Ühe tsiviliseerumisteooria visand. Varrak, Tallinn, 2007, 440.

² Carr, E. H. What is History? Penguin Pelican, Harmondsworth, 1970, 89–90.

³ Vt selle kohta näiteks Rigby, S. H. Historical causation: is one thing more important than another? – History, 1995, 80, 259, 227–242.

mat arvestamist leidnud 1711. aastal Kopenhaagenit tabanud katkupuhang, sest see puudutas pealinna ja kuninglikku õukonda.⁴

Traditsiooniline ajalookirjutus on valdavalt lugu inimsuhetest läbi nende kirjanija arusaamisprisma. Ja tahes-tahmata on see valik kirjutaja jaoks olulistest arenguliinidest, sest keel – see pea ainuke ajaloolase töövahend – on liialt mannetu, et üritada kõiki seoseid kokku sõlmida. Aga inimsuhted sõlmuvad konkreetsetes keskkonnas. See mõte pole iseenesest ju sugugi originaalne. Tuletagem meelde Fernand Braudeli arusaama aja kulgemise kolmest erineva pikkusega rütmist ja tema käsitlust Vahemere regiooni ajaloost Philip II ajal. Viimane on aga annaalide koolkonnast lähtunud nn totaalajaloo kirjutamise klassikaline näide, mis on olnud inspiratsiooniallikaks paljudele.⁵ Kui seda tänapäeval ehk enam nii tihedasti ei tsiteerita ega uurimuse osi otse ei viidata, siis tuleb seda seletada asjaoluga, et interdistsiplinaarsus elab juba ammu oma iseseisvat elu. On tekkinud ridamisi uusi distsipliine (ajalooline geograafia, ajalooline klimatoloogia, ajalooline ökoloogia jt), mille uurimistulemusi on võimalik kasutada mineviku täpsemaks mõistmiseks. Kasutusele on tulnud mitmeid uusi diskursusi, näiteks ühiskondlik haavatavus, mille sisu täitmine annab mineviku tunnetamisele lisaväärtust ja mis eeldab loodus-, sotsiaal- ning humanitaarteadlaste tihedat koostööd.

Aga ikkagi: kui Braudeli Vahemere maade ajaloo käsitlust võib oma kõike hõlmamise püüdega suureks erandiks pidada ja samas on see ka stimuleerinud looduse ning ühiskonna vastastikustele seostele senisest suuremat tähelepanu pöörama, siis kas on viimase poole sajandi sees edenetud metodoloogilise ühtsuse suunal? Arusaadavalt mitte, sest mingi *grand theory* loomine pole lihtsalt võimalik. Mitte sugugi pole üksmeelt ka lausa fundamentaalses küsimuses, kas näiteks kliimal on üldse mõju ühiskonna arengule. Kui uurida vastust jah- või ei-printsipiibist lähtudes, siis on enamasti kliima mõju tunnustatud või isegi üle tähtsustatud. Eriti radikaalset suunda, mille esindajad rõhutavad kliima tähendust ühiskonna arengule pea igal sammul, võiks nimetada kliima determinismiks.⁶ Samas leidub suur hulk neid, kes arvavad teisiti. Üheks kõige prominentsemaks “eitajaks” oli Emil Durkheim, kes väitis, et ühiskonnas toimuva üle saab otsustada ainult ühiskondlikele faktidele toetudes.⁷ Nn Durkheimi aksioomil on ka nüüd palju pooldajaid, mis teeb loodus- ja ühiskonnateadlaste interdistsiplinaarse koostöö vägagi problemaatiliseks. Saksa geograaf Wilhelm Lauer pakkus 1981. aastal välja omamoodi kompromisslahenduse. Ta väitis, et kliimat võib võrrelda dekoreeritud näitelavaga, kus tehakse näitemängu, ehk teisisõnu, etendatakse tükki

⁴ **Christensen, P.** “In These Perilous Times”: plague and plague policies in Early Modern Denmark. – *Medical History*, 2003, 47, 413–450; 1711. aasta katku kohta täpsemalt vt **Frandsen, K.-E.** *The Last Plague in the Baltic Region, 1709–1713*. Museum Tusulanum Press, 2010, 323 jj.

⁵ Balti mere kultuuriruumis reageeris F. Braudeli mõtetele kõige kiiremini rootsi ajaloolane Gustaf Utterström, kelle uurimust (**Utterström, G.** *Climate fluctuations and population problems in early modern history*. – *The Scandinavian Economic History Review*, 1955, 3, 1, 3–47) peetakse siiani oluliseks historiograafiliseks tähiseks looduse kui mõjufaktori lülitamisel ajaloonarratiivi.

⁶ Klassikaliseks teoseks, mille järgi kliima deterministid on joondunud, peetakse: **Huntington, E.** *Civilization and Climate*. Yale University Press, 1915.

⁷ **Durkheim, E.** *The Rules of Sociological Method*. Free Press, Toronto, 1964, 1 jj.

pealkirjaga “Ajaluugu”. Kuid käsikirja, mille järgi seda mängitakse, kirjutab inimkond ise ja tal tuleb käsikiri dekoratsioonidega kokku sobitada.⁸ Teiste sõnadega: kui dekoratsioonides tehakse muutusi, siis muutub ka näitemäng ise. Niisugune ühiskonna ja looduse vahekorra mõistmine sobib kenasti kokku Norbert Eliase arusaamaga, et ajalugu tuleb mõista kui pidevas muutuses olevaid inimsõltuvusvõrgustikke ehk figuratsioone.⁹ Pole kahtlust, et sõltuvusvõrgustike toimimist mõjutab ka loodus, ja mida kaugemale me tänapäevast läheme, seda suurema sõltuvusega tuleb arvestada.¹⁰ Võtame või ameerika geograafi Robert W. Katesi pakutud sõltuvusahela looduse ja inimese suhetes, mille järgimine tundub olevat üsna loogiline ning seda eriti moderniseerumisele eelnenud ühiskondade arengut jälgides. Ta väidab, et kõige olulisemat rolli mängib temperatuur, aga samuti ka ekstreemsed loodusnähtused, nagu üleujutused, põuad, tormid jne. Need mõjutavad inimese eksistentsiks ja ühiskonna toimimiseks vajalikku eeldust, st varustatust toiduga. Loodusekstreemustega võib lisaks kriitilisele olukorrale uute varude loomisel kaasas käia juba ladustatud varude kahjustumine. Näiteks võib liigniiskusega kaasneda hallitus ja ökoloogilise tasakaalu rikkumisega võivad kaasneda näriliste rüüsted ning kahjurputukate massiline levimine. Siit edasi võivad tõusta toiduainete ja loomasööda ning mõningatel juhtudel näiteks ka tule saamiseks vajaliku materjali hinnad. Järgnevad alatoitumus, sündide vähenemine ja suremuse suurenemine ning võivad tekkida ühiskondlik rahulolematuse ja ränne peatoiduse otsingul.¹¹ Eeldades, et Eliase formuleeritud sõltuvusvõrgustikud moodustuvad inimeste, inimgruppide või ühiskondlike kihtide koostoimel, pole kahtlustki, et Katesi pakutud sõltuvusahelas käituvad figuratsioonide moodustajad erinevalt, evides erinevaid toimetuleku- või kriisist väljatuleku strateegiaid.

Kuidas leida tõsikindlaid andmeid, et rekonstrueerida näiteks mineviku kliimat ja kasutada seda ajaloonarratiivi koostamisel? Emmanuel Le Roy Ladurie on veendumusel, et siin tuleks selgelt lahutada kaks tööloiku: esmalt tuleks tegelda kliima kohta andmete kogumisega ja alles siis, kui ajaloolase kasutada on piisav hulk andmeid, mis võimaldavad moodustada arenguliine, tohiks neid kasutada ühis-

⁸ **Lauer, W.** Klimawandel und menschheitsgeschichte auf dem mexikanischen Hochland. (Akademie der Wissenschaften und Litaratur Mainz. Abhandlungen der mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse.) Mainz, 1981, 2, 49 jj.

⁹ Vt näiteks: The Norbert Elias Reader. A Biographical Selection. Toim J. Goudsblom, S. Mennell. Blackwell, 1998, 130–131; N. Eliase mõtete edasiarendusest ja rakendamisvõimalustest ühiskondade mõistmisel vt **Emirbayer, M.** Manifesto for a relational sociology. – American Journal of Sociology, 1997, **103**, 2, 281–317.

¹⁰ Vt nt **Messerli, B. jt.** From nature-dominated to human-dominated environmental changes. – Quaternary Science Review, 2000, 19, 459–479.

¹¹ Vt lähemalt **Kates, R. W.** The interaction of climate and society. – Rmt: Climate Impact Assessment: Studies of the Interaction of Climate and Society. ICSU/SCOPE Report No 27. Toim R. W. Kates, J. H. Ausubel, M. Berberian. John Wiley, New York, 1985, 3–36; **Kates, R. W.** Natural hazard in human ecological perspective: hypotheses and models. – Economic Geography, 1971, **47**, 3, 438–451; **Ingram, M. J. jt.** Past climates and their impact on man: a review. – Rmt: Climate and History. Toim T. M. L. Wigley, M. J. Ingram, G. Farmer. Cambridge University Press, Cambridge, 1981, 3–50.

kondliku elu interpreteerimisel.¹² Siin aga on uurija silmitsi mitmete tunnetuslike ja metodoloogiliste probleemidega. Sihipärased, instrumentaalsed, st teaduse mõõdupuuga mõõdetavad andmed kliima kohta, hakkasid ilmuma alles 17. sajandil. Kuid inimese enda narratiivivormis talletatud tähelepanekud kliimamuutustest ulatuvad juba väga varasesse ajalooperioodi. Need ülestähendused on tegelikult ainsad, milles on otseselt kirjeldatud kliima mõju ühiskonnale.¹³ Segavaks ja uurimistööd raskendavaks asjaoluks tuleb aga pidada seda, et meieni jõudnud inimese enda poolt kirja pandud kirjeldused või teated kliima ekstreemsustest on piiratud iseloomuga. Ja eriti subjektiivsed on arutlused ning järeldused kliima mõjust ühiskonnale. Vähe sellest: ühiskonnad jagunevad huvigruppideks ehk teiste sõnadega – ühe õnn võib olla teise õnnetus, st kliimamuutuste mõju võib olla ühiskonnakihi erinev.¹⁴ Kui me peame aga silmas pikemaid arenguid, näiteks sajandeid kestnud kliima jähinemist, siis jäävad seesugused järeldused enamasti inimese poolt tegemata. Asi on lihtne: inimene harjub muutunud loodusoludega ja ta paneb enda silmade läbi hinnatuna reeglina kirja vaid selle, mis tema arvates kaldub normaalsusest kõrvale. Pikemate, isiklikest kogemuspriiridest välja jäävate olustiku-võrdluste tegemiseks pole aga sobivat mõõtkava. Toodagu siinkohal üks näide. Viimse kohtupäeva raamatus on kirjutatud viinamarjaistandustest Lõuna-Inglismaal 11. sajandi keskpaigas. 16. sajandil ei kurtnud nende kliima jähinemisest tingitud kadumise üle aga enam mitte keegi.

Inimese enda tähelepanekutele lisaks annavad väärtuslikku infot just pikemate arengute tuvastamiseks nn asendusandmed (*proxy data*). Need tulevad looduse enda “arhiivist” (puude aastaringid, jäljed liustike kahanemisest või kasvamisest, looma- ja taimejäänused, vulkaanipursetest atmosfääri paisatud tuha ladestumine liustikel ning nende keemiline koostis jne) ja neid hangitakse enamasti loodusteadlaste poolt. Kuid sinna alla kuuluvad ka kõikvõimalikud inimtegevuse jäljed, peamiselt arheoloogiline materjal, mis tuleb alles “rääkima” panna.¹⁵

¹² **Le Roy Ladurie, E.** Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000. Doubleday, Garden City, New Jersey, 1971, 22; vt ka **Post, J. D.** Climatic change and historical explanation. – Journal of Interdisciplinary History, 1979, **10**, 2, 291–301.

¹³ Berni ülikooli professori Christian Pfisteri algatusel käivitati aastaid tagasi projekt “EuroClimHist”, mille raames tegeldakse Euroopa kliima kohta käivate kirjalike teadete kogumisega. Artikli autorile teadaolevalt on pidevalt täieneva andmebaasi suuruseks hetkel umbes poolteist miljonit ühikut. Piiratud kasutusega andmebaas ei sisalda andmeid meie keskaja kohta.

¹⁴ Vt selle kohta **Bell, W. T., Ogilvie, E. J.** Weather compilations as a source of data for the reconstruction of European climate during the medieval period. – Climatic Change, 1978, **1**, 331–348.

¹⁵ Vt selle kohta näiteks **Pfister, C.** Klimawandel in der Geschichte Europas. – Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 2001, **12**, 2, 7–42; vt täpsema klassifikatsiooni kohta **Pfister, C., Brázdil, R.** Social vulnerability to climate in the “Little Ice Age”: an example from Central Europe in the early 1770s. – Climate of the Past, 2006, **2**, 2, 117; **Caseldine, C. J., Turney, C.** The bigger picture: towards integrating palaeoclimatic and environmental data with a history of social change. – Journal of Quaternary Science, 2010, **25**, 1, 88–93; **Rabb, T. K.** Climate and society in history. A research agenda. – Rmt: Social Science Research and Climate Change: An Interdisciplinary Appraisal. Toim R. S. Chen, E. Boulding, S. H. Schneider. Kluwer Academic Publishers, 1983, 62–76.

Eelmise sajandi lõpupoole hakkas looduse ja inimese koostoimimise hindamisel üha enam jõudu koguma ühiskondliku haavatavuse (*social vulnerability*) diskursus.¹⁶ Selle sisuks on üksikisiku või inimgrupi, *resp.* ühiskonna valmisolek kriisisituatsioonideks, nendega toimetulekuks ja taastumiseks. Haavatavuse diskursuse rakendamisel ajaloolases uurimistöös tuleb arvestada paljude protsessidega laias spektris (majanduslike, poliitiliste, demograafiliste, keskkonnaseisundiga jt), mis kõik on omavahel tihedalt seotud. Ühiskondlikku haavatavust hinnatakse tavaliselt läbi inimkaotuste, taudide, nende levikuulatuse, toitumuse, vaesumise ja materiaalsete kaotuste. Mõistagi on ühiskondliku haavatavuse eri külgede kokkuvõtmimine ja lülitamine narratiivi vaevuline, eriti siis, kui uurimise all on perioodid või kooslused, mille toimimise kohta meil pole täpsemat ettekujutust. Selgesti on seda märgata lugedes, kus looduse mõju ühiskonnale on niivõrd ilmne, et sellest loobumine narratiivi loomisel oleks lausa ebaaus. Kuid kuidas areneb narratiiv edasi pärast “ausat ülestunnistust”, et loodusest tingitud näjahädal või nakkuslikul tõvepuhangul on ühiskonna arengule oma mõju? Enamasti nii, et looduskatastroofid või kliimaanomaaliad jäävad “normaalse arengu vahepalaks”. Ja kui leiab aset ühiskonna toibumine, siis ei arvestata sellega, et midagi võis ühiskondlikus elus radikaalselt muutunud olla.¹⁷ Kui me peame silmas näiteks demograafilisi protsesse, siis tavaarusaamade kohaselt tähendavad suured looduskatastroofid ja tõvepuhangud eelkõige inimkaotusi. Kuid kas rahvaarvu jõudmine katastroofieelsele tasemele tähendab ka ühiskondlike suhete “restauratsiooni”? Ühiskondlikud suhted on kujunenud inimese ja keskkonna koostöös ning vastastikune sõltuvus on ilmselge. Tuues uuesti sisse N. Eliase figuratiiv-sotsioloogilise arusaama ühiskonna toimimisest, võisid loodusest tingituna toimuda inimsõltuvusvõrgustikes aga väga olulised teisenemised.¹⁸

¹⁶ Ühiskondliku haavatavuse erinevate definitsioonide kohta vt **Cutter, S. L.** Vulnerability to environmental hazards. – *Progress in Human Geography*, 1966, **20**, 4, 531–532; vt lähemalt ka **Oliver-Smith, A.** Theorizing vulnerability in a globalized world: a political ecological perspective. – *Rmt: Mapping Vulnerability: Disasters, Development and People*. Toim G. Bankoff, G. Frerks, D. Hilhorst. Earthscan, London, 2007, 10–24; **Bankoff, G.** Comparing vulnerabilities: towards charting an historical trajectory of disasters. – *Historical Social Research*, 2007, **32**, 3, 103–114; **Bankoff, G.** Rendering the world unsafe: “vulnerability” as western discourse. – *Disasters*, 2005, **25**, 1, 19–35; **Crumley, C. L.** Analyzing historic ecotonal shifts. – *Ecological Applications*, 1993, **3**, 3, 377–384; **Helbling, J.** Coping with “natural” disasters in pre-industrial societies: some comments. – *The Medieval History Journal*, 2007, **10**, 1/2, 419–446; kui eelnevad arutelud toetuvad ehk liialt näidetele, mis pärinevad läänemaailma ajalookontekstist, siis arusaam looduse (konkreetsel juhul kliima) mõjust näiteks Tangi ja Mingi dünastiate kokkuvarisemisele Hiinas on jõudu kogumas (vt **Ka-wai Fan.** Climatic change and dynastic cycles in Chinese history: a review essay. – *Climatic Change*, 2010, **101**, 3–4, 565–573).

¹⁷ Kliimast tingitud maastiku ja asustuse muutuste kohta vt näiteks **Cheyette, F. L.** The disappearance of the ancient landscape and the climatic anomaly of the early Middle Ages: a question to be pursued. – *Early Medieval Europe*, 2008, 16, 127–165.

¹⁸ Suure sõltuvusvõrgustike teisenemise võivad kaasa tuua näiteks ka valitsejate otsused. Klassikaliseks näiteks on Henry VIII läbi viidud reformatsioon Inglismaal. Anglikaani kiriku tekkimine viis kloostrite kadumisele, mis olid olulisteks kommunikatsioonikeskusteks. Kloostrite kaotamine tõmbas kriipsu peale sajandite jooksul kujunenud infrastruktuurile, mis oli n-ö

Eespool visandatud ekskursid teooriate maailma ei pruugi n-õ traditsioonilise ajalooteaduse kaanonitest kinnipidavale ajaloolasele sugugi mitte meeldida. Need sisaldavad rohkesti nii loodus- kui sotsiaalteadustele omaseid eritluskategoriasid, millega ajaloolased pole enamasti harjunud mõtlema ja oma loomingus opereerima. Ja kui ajalooteaduse ülesandeks on uue teadmise saamine, siis seda on lihtsam ning ohutum teha, toetudes traditsioonilisele historiograafilisele ja meetodilisele põhjale, üritades vältida riskantsete kasuaalsete seoste visandamist.

Käesolev artikkel kujutab endast katset tuua kehtivasse Liivimaa ajaloo narratiivi sisse ühiskondlikku arengut loodusega seostavat mõõdet. Kohaliku ajaloolise konteksti andmestiku sidumine üleeuroopalise tausta ja uurimusliku traditsiooniga tundub eeltööde vähesuse tõttu lausa lootusetu ettevõtmine. See tähendab, et autori tehtavad järeldused võivad jääda osaliselt positivistlikule ajalooteadusele omase tõestusliku katteta. Kuid samas ei saa ka kõige suuremad konservatiivid, nende seas juba mainitud n-õ kõva liini positivistid, eitada, et probleemid jäävad.

SUUR NÄLG

Vana-Liivimaa narratiivis on looduse mõjust ühiskonnale vähe juttu. Ainus kord, kus diskursusesse tuleb selgelt loodusega seostuv mõõde, puudutab 1315.–1317. aasta Euroopat tabanud Suurt nälga, sest sellel on otsene väljund ühiskonda. Tsiteeritagu siinkohal kaht arvamust Suure nälja kohta, mis mõlemad pärinevad Eesti ajalooteadusest ja puudutavad kohalikku konteksti. Heldur Palli kirjutab Eesti rahvastiku ajaloo käsitluses:

Halvasti mõjus rahvastiku iibele ilmastikuolude muutumine. 13. sajandil algas kliima külmenemine, mis kestis 19. sajandini. See tõi kaasa suurema ebakindluse põllumajanduses. 1315 võttis külm nii rukki kui odra. Hädä oli nii suur, et tuli ette inimesesöömist ja palju rahvast suri nälga. Näljahäda polnud kohalik – see haaras terve Euroopa. Pole säilinud andmeid, mis lubaksid kindlaks teha, kui palju rahvast suri sel aastal nälga ja tõbedesse... Raske on otsustada... 1315. a. kaotuste üle. Kindlasti polnud need aga alla 10%.¹⁹

Autor toetub sealjuures Liivimaa nooremale riimkroonikale, *resp.* Johann Renneri kroonikale²⁰, ja 1968. aastal avaldatud üldisele maailma rahvastiku ajaloole.²¹ Eesti talurahva ajaloo osas, kus käsitletakse rahvastikku, eksplateeritakse samuti Liivimaa nooremat riimkroonikat läbi Renneri kasutuse, tuuakse ära tsitaat 1315. aasta kohta ning väidetakse:

tõmbekeskuste ümber tekkinud. Vana asustusmuster kadus ja kujunesid uued keskused. Looduse tekitatud muutuste ja näiteks inimlike kapriiside ajal muudetud sõltuvusvõrgustike – Henry VIII puhul võib sõna *kapriis* kindlasti kasutada – vahe on aga selles, et esimesel juhul on muutused konfiguratsioonides varjatud ning need tuleb alles üles leida.

¹⁹ Palli, H. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 1996, 29.

²⁰ Samas, 29.

²¹ Samas, 45, viide 9 ja 10.

Ikaldustest tingitud näljahädad ja taudid niisid rahvast hulgaliselt. Arvandmeid ei saa esitada, aga kroonikates on nälja ja taudide kirjeldusi hulgaliselt.²²

Palli juhib tähelepanu küll ka ilmastikuolude muutumisele pikas arengus, st kliima külmenemisele ja selle mõjule demograafilistele protsessidele, kuid see on ka kõik. Seega võib järeldada, et tõsiselt arvestatava probleemina on ikaldus, näljahäda ja taudid leidnud äramärkimist, kuid seda lihtsalt faktorina, mille tegeliku mõju hindamine käib konkreetse allikmaterjali puudumisel üle jõu.

1315.–1317. aasta näljahäda on musta surma kõrval üheks kahest Vana Maailma tabanud ja selle ajaloo kulgu mõjutanud katastroofist. Tuues aasta 1315 üleeuroopalisse konteksti (aga võimalik on ka geograafiliselt laiem kontekst), on meil tegemist esimese suure katastroofiga keskajal, kui me muidugi jätame välja näiteks Justinianuse katku 6. sajandi keskel ja seda põhjusel, et see ilmselt ei ulatunud Läänemere idakaldani. See, millest räägib Liivimaa noorem riimkroonika Renneri kasutuse läbi, peatudes vaid ühel aastal ja piirdudes ainult Liivimaaga, on tegelikult raskete tagasilöövide jada, mis lõpeb alles 19. sajandi esimesel poolel.²³ Peamiseks tegijaks oli siin kliima, mis hakkas 13. sajandi teisel poolel muutuma. Euroopat keskmesse võttes algas protsess, mis oluliselt halvendas inimeste võimalusi endaga toime tulla. Üritades vaadata probleemile klimatoloogi pilguga ja visandada pikemat arengut, võiks pöördeliste sündmuste keskmesse paigutada aasta 1258. Gröönimaa ja Islandi jääkattes sisalduvate sulfaatide analüüs viitab sellele, et mainitud aastal leidis kuskil troopikas aset tolle aastatuhande võimsaimad vulkaanipurskeid. Stratosfääri paiskunud vulkaaniline tuhk takistas päikesekiirte maale jõudmist, mille tulemuseks olid erakordselt külmad ilmad. Et taimede kasvutingimused olid häiritud, annab tunnistust ka dendrokronoloogiline analüüs ja mingil määral leiab see kajastamist ka kirjalikes allikates.²⁴ 1258. aasta vulkaani-

²² Eesti talurahva ajalugu. I köide. Olion, Tallinn, 1992, 144–145; vt samas ka looduslike olude üldist iseloomustust lk 16–27.

²³ Tähisteks Euroopa keskaegsete näljahädade uurimisel on kindlasti **Curschmann, F.** Hungersnöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur Deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts. – Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte, 1900, 4, 1–218. Selles leidub osund Stade Alberti maailmakroonikale, kus on räägitud suurest näljahädast Liivimaal 1233. aastal: “Fames validissima in Livonia, ita ut homines se invicem comederent; eitam fures, a partibus abstracti, magna aviditate devorabantur” (**Curschmann, F.** Hungersnöte im Mittelalter, 173; vt ka: Annales Stadenses auctore M. Alberto ab O. C. – 1256. edente I. M. Lappenberg. (Monumenta Germaniae Historica, 16.) Hannover, 1859, 361). Liivimaa enda allikad vaikivad näljahädast. Täpselt samuti ei leia kohalikest allikatest tuge, et tuvastada, kas 1225. ja osaliselt ka veel järgmisel aastal Belgiat, Ida-Prantsusmaad, Reinimaad, Friisimaad, Elbe alamjooksu alasid ning kogu Lõuna-Saksamaad tabanud üldine näljahäda Liivimaani ulatus (vt **Curschmann, F.** Hungersnöte im Mittelalter, 170–171). Enne Suurt nälga 14. sajandi algul ja juba mainitud 1225/26. aasta näljahäda on Põhja-Euroopas tulnud kliimast tingitud näljaga silmitsi olla veel aastatel 1005–1006, 1099–1101, 1124–1126, 1144–1147, 1149–1151 ning 1195–1198. Vt kokkuvõtvalt **Hybel, N.** Klima og hungersnød i middelalderen. – Historisk Tidsskrift, 2002, 2, 278.

²⁴ **D’Arrigo, R. jt.** Spatial response to major volcanic events in or about AD 536, 934 and 1258: frost rings and other dendrochronological evidence from Mongolia and Northern Siberia: comment on R. B. Stothers, ‘Volcanic Dry Fogs, Climate Cooling, and Plague Pandemics in Europe and the Middle East’. – Climatic Change, 2001, 49, 243–244; vt ka **Stothers, R. B.** Climatic and

purske puhul on tegemist globaalset mõju avaldanud nähtusega, millel oli Põhja-Euroopat silmas pidades ilmselt lokaalsemaid järelmõjusid ja sugugi mitte vaid purskele vahetult järgnenud kahel-kolmel aastal. 1275. aastal tabas Islandit seesugune külmalaine, mille tulemusel meri saare ümber külmus kinni, põhjustades 24 jääkaru surma. Teadupärast toitub jääkaru peamiselt hülgeist, kuid viimased elavad jää ja lahtise veel piiril. Ilmselt jäätus sellel aastal meri kaldast niivõrd kaugele, et 24 õnnetul jääkarul lihtsalt ei õnnestunud veepiirini jõuda. Andmeid on ka selle kohta, et perioodil 1284–1291 pidid islandlased taluma mitmeid järjekuseid karme talvi, mis tõi endaga kaasa suure suremuse.²⁵

1258. aasta ja sellele järgnev oli kõigest hoiatus sellest, mis ees ootas. Põhja-Atlandi atmosfääri tsirkulatsioon hakkas muutuma, tuues endaga kaasa poolteist sajandit väldanud temperatuuri kõikumise; pärast seda hakkas valitsema külmem kliima.²⁶ Tõsiseks katsumuseks, mille sarnast polnud Euroopa nii suures ulatuses kogenud sajandeid, oli periood alates 1315. aastast. Teravdatud tähelepanu alla tõusis 14. sajandi alguse kriisiaeg 1300. aastal, mil Henry S. Lucas avaldas ülevaatliku käsitluse 1315.–1317. aasta Euroopat tabanud Suure nälja kajastustest Euroopa selleaegsetes allikates.²⁷ Samas peab kohe lisama, et perioodi 1315–1317 tuleb pidada Euroopat tabanud näljahäda keskmeks. Tänapäeva uurimisseis ei piirdu vaid kolme nälja-aastaga. Enamasti laiendatakse selle kestvust 1322. aastani, sest arvesse on võetud ka lokaalseid erinevusi.²⁸

Mille poolest erines kliima 1315. aastal ja kahel järgneval varasematega võrreldes? H. S. Lucase analüüsist järeldub, et esimeseks domineerivaks ilmastikunähtuseks oli ränk vihm. Püreneedest ja Alpidest põhja poole olid taevaluugid avatud nii Prantsusmaa, Inglismaa kui Saksamaa kohal. Prantsusmaal algas lakkamatu vihmasedu 1315. aasta aprilli keskpaigas. Inglismaad tabas sama saatus kolm nädalat hiljem. Saksa alade kohta on teada, et Leipzigi linnast kagus ajas Elbe jõge toitev Mulde üle kallaste. Eriti ränk näis olukord olevat Madalmaades. Ilmselt on asi selles, et selle piirkonna kohta on Lucasel olnud rohkem kasutada kannatanute endi ülestähendusi. Kui püüaks olukorda visualiseerida, siis võib öelda, et taevas oli ühtlaselt hall, pilved liikusid madalalt, vett kallas nagu oavarrest ja ööpäevane keskmine temperatuur oli madal.²⁹ Selle tulemusel ikaldus viljasaak (kui mulda saanud seeme sai üldse idanema hakata), heinateost ei saanud juttugi

demographic consequences of the massive volcanic eruption of 1258. – *Climatic Change*, 2000, 45, 361–374; varasematest töödest, kus on vaadeldud inimtegevuseks soodsa kliima muutumist, mis pikemas perspektiivis juhatas sisse n-ö väikese jääaja, vt **Lamb, H. H.** The early medieval warm epoch and its sequel. – *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 1965, 1, 13–37.

²⁵ **Ogilvie, A. E. J.** Climate changes in Iceland. AD c. 865–1598. – *Acta Archaeologica*, 1990, 61, 233–251.

²⁶ **Dawson, A. G. jt.** Greenland (GISP2) ice core and historical indicators of complex North Atlantic climate changes during the fourteenth century. – *The Holocene*, 2007, 17, 4, 427–434.

²⁷ **Lucas, H. S.** The great European famine of 1315, 1316, and 1317. – *Speculum*, 1930, 5, 4, 343–377.

²⁸ **Chester, J. W.** The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1996, 8–19, viide 4 lk 189.

²⁹ Samas, 343 ja järgnev.

olla ja köögivilja kidus. Viinamarjasaak oli kesine ja sellest vähesestki tehtud vein oli viletsa kvaliteediga. Tulemuseks oli toiduainete hindade tormiline kasv. 1316. aasta jaanipäeval oli nisuhind tõusnud Inglismaal 1314. aastaga võrreldes kaheksa korda.³⁰ Nisuhind Louvainis oli 1315. aasta novembrist 1316. aasta jaanipäevaga võrreldes tõusnud 320%.³¹ Lucase analüüs veenab, et 1316. aasta keskpaigaks oli näljahäda üldine ja näljahädast tingitud suremus massiline. Sama stsenaarium – vihma kallas peaaegu lakkamatult – kordus ka järgneval kahel aastal.

Alatoitumise ja näljaga käisid kaasas tõved. Inglismaal, Šotimaal, Prantsusmaal ja ka Saksamaal oli suremus haigustesse kohati nii suur, et tervetel oli tegemist koolnute matmisega. Ja matmisega oli kiire. Düsenteeria, kõrge palaviku ja ilmselt mädase kurgutõve tõttu hauda aetud inimesed lehkasid kohutaval kombel. Madalamate ühiskonnakihtide seast levisid tõved kiiresti ka rikkamate sekka. Kuigi kirjeldatud haigussümptoomid ei anna võimalust haiguste täpseks klassifitseerimiseks, võib suure tõenäosusega oletada, et levinud oli ka tungalteramürgistus ehk püha Antoniuse tuli. Viimane haigus levis ka koduloomadele. Suure tõenäosusega murdis nii inimesi kui kariloomi siberi katk.³²

Näljahäda lõhkus ühiskondlikke norme. Näljahäda ajas varastama ja röövima ka tolle, kes tavaolukorras näitas üles jumalakartlikkust ning austas ühiselureegleid. Varastati kõike, mida oli võimalik toidu pähe suhu panna või mida loodeti toidu vastu vahetada. Kitsikusest tingitud kuritegevus organiseerus. Edward II aegsel Inglismaal oldi hädas röövlijõukudega nii maal kui merel.³³ Tuli ette kannibalismi, kus inimesed sõid oma lihaseid lapsi. Lõuna-Inglismaal pistisid näljased vangid nahka kongi toodud uued kaaslased.³⁴ Peatoiduseotsingud ajasid inimesed rändama. Lucase kogutud kroonikateated kõnelevad sellest, et maainimesi tõmbas linn, kus loodeti hoolekandeesutuste abile.³⁵

³⁰ Samas, 352.

³¹ Samas, 354.

³² **Lucas, H. S.** The great European famine of 1315, 1316, and 1317, 358–359; näljahäda on kompleksne nähtus, millel on mitu mõõdet. Kuigi ajaloolast huvitab eelkõige selle mõju ühiskonnale, ei tohi unustada, et iga inimene on bioloogilis-füsioloogiline tervik. Tänapäeva uurin-gutes on seatud kahtluse alla väited, et massilist suremust põhjustab otseselt alatoitumus. Pigem on surma põhjuseks organismi üldise füsioloogilise kaitsevõime nõrgenemine ja sellest tulenev vastuvõtlikkus haigustele (vt **Millman, S., Kates, R. W.** Towards understanding hunger. – Rmt: *Hunger in History. Food Shortage, Poverty, and Deprivation.* Peatoim L. F. Newman. Abitoim W. Crossgrove, R. W. Kates, R. Matthews. S. Millman, Blackwell, 1990, 15–16; **Vasold, M.** Pest, Not und schwere Plagen: Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute. Beck, 1991, 38 jj; **Kershaw, I.** The great famine and agrarian crisis in England 1315–1322. – *Past and Present*, 1973, 59, 3–50). Kui suur oli suremus aastatel 1315–1317, võib muidugi ainult spekuloida. Küll aga on avaldatud arvamust, et nälj ja sellest tingitud hädad murdsid eelkõige nõrgema tervisega rahvast. Sellest tulenevalt võis Euroopa rahvastik minna mustale surmale vastu terve-mana (vt **Russel, J. C.** Effects of pestilence and plague, 1315–1385. – *Comparative Studies in Society and History*, 1966, 8, 4, 464–473).

³³ Vt ka **Hanawalt, B. A.** Economic influence on the pattern of crime in England, 1300–1348. – *The American Journal of Legal History*, 1974, 18, 4, 281–297.

³⁴ **Lucas, H. S.** The great European famine of 1315, 1316, and 1317, 355–366.

³⁵ Samas, 359, 363, 370, 375.

Kuna käesoleva artikli sihiks on viia Lääne-Euroopas toimunu Liivimaa konteksti, siis pole ilmselt suuremat põhjust kahelda, et Läänemere idakalda olud ei erinenud oluliselt Lääne-Euroopast. Me teame kindlasti, et Taani astus sama jalga.³⁶ Kuidas on Suur nälg leidnud kajastamist Liivimaa allikates? Selle esimene aasta – 1315 – on kroonikate vahendusel kõnekas ja kõlab kokku üleeuroopalise taustaga. Lübecki raekroonikas, mille 1264.–1324. aasta sissekannete autorite osas selgus puudub, on kirjutatud 1315. aasta näljahädast Riia, Saare-Lääne, Tartu ja Tallinna piiskopkonnas.³⁷ Lisatagu siia juurde veel Johann Renneri³⁸ ja Hermann de Wartberge ülestähendused³⁹ ning kirjeldused Nooremas kõrgmeistrite kroonikas⁴⁰ ja pilt on selge: olukord Liivimaal ei erinenud Euroopa omast. William Chester Jordan on oma ülevaatlikus käsitluses Euroopa näljahädast Liivimaa välja jätnud ja ebaelev on ta ka Skandinaavia maade lülitamisel katastroofiirikkonnaks.⁴¹ Nils Hybel on aga juhtinud tähelepanu sellele, et Taani olukord ei pruukinud sugugi muust

³⁶ **Hybel, N.** Klima, misvækst og hungersnød i Danmark 1311–1319. – Historisk tidsskrift, 1997, 97, 1, 29–40; Nils Hybeli artikkel oli mõeldud täpsustuseks J. W. Chesteri pakutud Suure nälja geograafia, milles Skandinaavia maad olid välja jäetud. Vt ka **Hybel, N., Poulsen, B.** The Danish Resources c. 1000–1550. (The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400–1700. Peoples, Economics and Cultures, 34.) Brill, Leiden, 65 jj.

³⁷ *A. D. 1315. magna fuit fames in mundo, maxima tamen in episcopatus, scilicet Rigensi, Osiliensi, Darbatensi et Revaliensi et in eorum confinibus. Et pro certo dicitur, quod quidam in hiis terminis propter famem nimiam devoraverunt proprios suos pueros, et quidam famelici vivi intraverunt sepulera, in quibusdam locis multitudini fame decedentium facta, ut in hiis morerentur et darent finem poenis suis. Fratres vero domus Teotonicorum multos suos homines salvarunt per amministrationem annonae habundantis reservatae in oculis castrorum suorum.* (Annales Lubicensis. – Rmt: Monumenta Germaniae Historica, XVI, 424; **Curschmann, F.** Hungersnöte im Mittelalter, 172–173).

³⁸ 16. sajandi kroonikakirjutajana on Johann Renner kasutanud Suure nälja kirjeldamisel Bartholomäus Hoeneke kaotsiläinud kroonikat. Renneri kroonikast on noorem riimkroonika Konstantin Höhlbaumi poolt “puhastatud” (vt **Höhlbaum, K.** Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315–1348. Leipzig, 1872). Samas ei ole ka Hoeneke ülestähendused pealtnägija omad, vaid toetuvad suulisele traditsioonile, sest ta saabus Liivimaale kõige varem 1328. aastal (vt Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Tallinn, 1960, 44). Kui palju on Hoeneket oma kroonikas kasutanud Hermann de Wartberge, Noorema kõrgmeistrite kroonika kirjapanija, Moritz Barndis, Marburgi Wigand ja Balthasar Russow, vt: Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 20–35.

³⁹ *Anno 1315 fuit huius tempore caristia et fames in Livonia, quod homines per fame filios proprios occiderunt ac cadavera mortuorum de sepulcris effodientes et suspensos de patibulo solventes coxerunt et comederunt* (**Hermani de Wartberge.** Chronicon Livoniae. (Scriptores rerum Prussicarum, 2.) Leipzig, 1863, 58); “Aastal 1315 oli kallidus ja nälg Liivimaal, nii et inimesed tapsid nälja tõttu oma lapsi ja kaevasid surnute laibad haudadest välja ja võtsid maha poodud võllast, keetsid ning õgisisid neid” (Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 99).

⁴⁰ Nooremas kõrgmeistrite kroonikas on Suure nälja kirjelduses toetunud ilmselt nooremale riimkroonikale. Vt Die jüngere Hochmeisterchronik. (Scriptores rerum Prussicarum, 5.) Leipzig, 1874, 36, 114–115; Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 111 jj.

⁴¹ **Jordan, W. C.** The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century. Princeton University Press, 1998, 8.

Euroopast erineda. Vähe sellest: Taani allikad viitavad asjaolule, et veel ka 1319. aasta oli seal kriitiline.⁴²

See, millest Liivimaa kohta käivad ülestähendused räägivad, on ennekõike toidunappus ja sellest tulenev nälg, mis viis kannibalismi ning raipesöömiseni, ja suur kallidus. Renner räägib, et näljahäda tuli sellest, et külm võttis suurema osa rukkist, odrast ja muust viljast ära, nii et vilja saada ei olnud.⁴³ Noorem kõrgmeistrite kroonika mainib möödaminnes ka näljahäda põhjuse: vili oli suuremas osas must ja kopitanud, mille tõttu suri väga palju rahvast.⁴⁴ Kroonikas on öeldud:

...oli väga suur vilja ja kalliduse aeg paganlikel maadel Leedus, Žemaitijas ja Zemgales, Venemaal ja ka Liivimaal ja Kuramaal ja kõigis ümberkaudsetes maades, mis ometi kõik on tuntud väga viljarikaste maadena.⁴⁵

Noorem kõrgmeistrite kroonika räägib, et näljahäda kestis kolm aastat, kuid kõige kallim ja raskem aeg oli 1315. aastal.⁴⁶ Samas on aga öeldud, et 1316. aastal halastas jumal inimestele ja viljahinnad langesid palju ning edaspidi veel ja seejärel tuli hea aeg.⁴⁷

Nagu selgub, ei paku eeltoodud kirjeldused meile just suuri võimalusi selleks, et saada elavamat pilti ilmastikuoludest Liivimaal Suure nälja perioodil. Kui Euroopa allikad kirjutavad rängast vihmast ja üleujutustest, siis Liivimaa puhul on räägitud vaid külmast, mis vilja ära võttis.⁴⁸ Pole ka selge, kuidas interpreteerida Noorema kõrgmeistrite kroonika juttu mustast ja kopitanud viljast, mille söömise

⁴² Hybel, N. Klima, misvækst og hungersnød i Danmark 1311–1319, 29–40.

⁴³ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 59.

⁴⁴ Die jüngere Hochmeisterchronik, 114; Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 113.

⁴⁵ Die jüngere Hochmeisterchronik, 114; Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 111.

⁴⁶ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 111.

⁴⁷ Samas.

⁴⁸ Samas, 57; 1315.–1317. aasta Suur nälg on leidnud äramärkimist ka hilisemates kroonikates. Kohati sisaldavad need kompilatsioonid huvitavaid edasiarendusi, mida arvestades tahaks näljahäda ühiskondlikku mõõdet avardada. Samas tuleb endale aru anda, et hilisemate kroonikakirjutajate loomingsusse tuleb suhtuda kriitiliselt ja nende kasutatud kirjatööde kihistuste avamine on omaette mahukas valdkond (vt selle kohta näiteks Laidla, J. 17. sajandi ajalookirjutaja raamatariiu. Magistritöö. Tartu, 2006). Olgu siinkohal ära toodud mõned nopped hilisematest teemakäsitlustest, mida kiusatusest hoolimata aga ei saa kahjuks Suure nälja käsitusse lülitada. B. Russow kirjutab: "...nälga ja kalliduse aeg kestis kolm aastat, põhjusel, et külm vilja, nii rukki kui ka odra igal aastal põllul ära rikkus" (tsiteeritud: Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 119). Kristian Kelch väidab: "Anno 1315, 1316, 1317 külmus rukis ja oder kogu Liivimaal..." Samas aga lisab ta: "Nendele kolmele kallile aastale, mis olid suurema osa inimesi ära kurnanud, järgnes anno 1318 nii oivaline ja viljarikas aasta, et kolme Riia marga eest võis osta terve säilitise vilja, kusjuures armsa Jumala õnnistus oli tunda seda enam, et niihästi külvivilja kui ka inimeste puudusel, kes võinuks põldu harida, oli enamik põlde jäänud külvamata" (Kelch, K. Liivimaa ajalugu. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2004, 86). Thomas Hiärne räägib nakkushaigusest, mis inimesi linnas murdis, kuid maal veel enam. Pidev vihmasadu ei lasknud taimedel kasvada ja vähe oli neid, kes suutsid maad harida. Inimesed õgisisid näljahädas kõike, mis kätte juhtus, tuli ette kannibalismi ja laipade söömist (Hiärne, T. Ehst-, und Lettlandische Geschichte. – Monumenta Livoniae Antiquae, 1835, 1, 147–148).

tagajärjel suri palju rahvast. Kas tähendas see lihtsalt vilja niiskusest tingitud hallitamist aitades või kehva ilma põhjustatud tungaltera vohamist? Mõlemad on võimalikud. Samal ajal on piisavalt juttu näljahäda mõjust ühiskonnale. Kannibalismi juhtumite kirjeldused sisalduvad nii Renneri kroonikas, Annales Lubicensises kui ka de Wartberge ja Nooremas kõrgmeistrite kroonikas. Samuti on kõigis neis kirjutatud laipade söömisest. Kui Lääne-Euroopa puhul saame luua pildi ka erinevate ühiskonnakihtide (linnaelanikud, talupojad, ühiskonna koorekiht) vintsutus-test, siis Liivimaa osas ei saa seesugust selget eritlemist ette võtta. Mitmel korral on räägitud küll sellest, et äärmisse kitsikusse aetud vanemad olid sunnitud jätma oma lapsi nälja kätte surema, kuid millisest ühiskonnakihist on juttu, selle üle pole võimalik otsustada. Vaid Renner on läbi Liivimaa noorema riimkroonika kasutuse ära toonud ühe juhtumi, rääkides saksa mehest (*ein Dudesch mann*), kellel oli oma naisega kaks last ja kellel polnud midagi süüa ning kelle naine suri nälja kätte.⁴⁹ Mitmel korral on kroonikates juttu sellest, et tapmised või tapmiskavatsused kannibalismi eesmärgil ei jäänud karistuseeta. See annab märku asjaolust, et ühiskondlik kontroll siiski toimis ja maal ei valitsenud täielik kaos. Lübecki raekroonika annab ühiskonna toimimise mõistmiseks siiski ühe huvitava pidepunkti. Nimelt on seal räägitud, et orduvennad Liivimaal jagasid oma varudest vilja üldise näljahäda leevendamiseks.⁵⁰ Järelikult oli vähemalt ordu toiduga varustatud ja orduvennad suutsid näljale vastu seista.

Kriisidega – käesoleval juhul näljahädaga – toimetuleku strateegiad varieerusid ühiskonnakihi. Talupojad moodustasid keskaja elanikkonnast ülekaaluka osa. Liivimaa puhul võiks eeldada, et see oli 95% või enamgi.⁵¹ Ühtlasi olid talupojad need, kelle toimetulekust sõltus suuresti ka ülemkihtide peatoidus. Seega olenes talupoja reageerimisvõimetest kogu ühiskonna heaolu. Kuna talupojaühiskonna iseloomulikuks jooneks oli konservatiivsus ja otsene sõltuvus loodusoludest, siis oli pikk elukogemus ise dikteerinud mitmeid toimetulekustrateegiaid, mis kehvemate aegade tulekul ehk rakendusid. Keskaegse eliidi, kes ise otseselt põllumajandusliku tootmisega ei tegelnud, strateegiad said piirduda eelkõige administratiivsete, ühiskonda korraldada püüdvate meetmetega. Kitsikusest väljapääsu lihtsate mudelite rakendamine võis aga ühiskondlikke pingeid sootuks suurendada. Näiteks panustamine sõjategevusse röövis nii majanduslikku kui inimressurssi. Kuigi sõda väljapoole oma võimupiire eesmärgiga parandada toimetulekut võis tuua leevendust, seadis selle ettevalmistamine talupoja õlgadele täiendava koorma.⁵² Seda valusam

⁴⁹ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348), 57.

⁵⁰ *Fratres vero domus Teotonicorum multos suos homines salvarunt per amministrationem annonae habundantis reservatae in loculis castrorum suorum* (Annales Lubicensis, 424).

⁵¹ **Palli, H.** Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712, 31.

⁵² Vt näiteks Georges Duby arutlust raamatus: **Duby, G.** Rural Economy and Country Life in the Medieval West. University of Pennsylvania Press, 1998, 295–296. G. Duby räägib otsesõnu ka tihenend sõjategevusest kriisiaegadel. Uurides näiteks Hermann de Wartberge kroonikat, saame Duby väitele ehk ka kinnituse. See, mis ilmestab Liivimaa ajalugu 14. sajandil, on peaaegu lakkamatu vaenutegevus. Äärmiselt tänuväär oleks see kõik täpsema ülevaate saamise nimel kaardistada. Kuid ka ilma süvaanalüüsita tekib küsimus n-ö normaalse elu võimalikkusest ja seda eriti Liivimaa piiriladel. Vt selle kohta näiteks **Bonnell, E.** Russische-livländische Chronographie von Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410. St. Petersburg, 1862, 128 jj.

oli ebaõnnestumine ja vastuaktsioonide korral kannatas ennekõike jälle talupoeg (rahvastikukaotused, infrastruktuuri purustamine, viimastegi toiduvarude kaotus jne).

Autor mõönab, et üleminek näljahäda kirjelduselt Liivimaa poliitilise ajaloo diskursusele on äärmiselt riskantne. Riski suurust lisab asjaolu, et mõlemad diskursused on lünklikud. Ühelt poolt ei oska me, nagu juba mitmel korral on rõhutatud, luua konkreetset pilti näljahäda mõjust erinevatele ühiskonnakihtidele või poliitilistele gruppidele. Ainus, kelle käitumisest kriisiolukorras allikad räägivad, on ordu. Teiste sõnadega, ordu polnud ehk nii haavatav kui teised Liivimaa poliitilised jõud. Seda võib eeldada ehk ka sellest, et ordu struktuur ja statuutidele tuginev elukorraldus andsid näljahäda leevendavate puhvrite loomiseks teiste ees eelise. Kui rüütelvendade põhitegevuseks ja olemasolu õigustuseks oli vähemalt veel 14. sajandil võitlus uskmatute ning valeusulistega, siis on loogiline, et sõdimine tühja kõhuga pole võimalik. Ordul pidid alati mingid varud olema. Kuid arvestades rüütelvendade ambitsiooni kehtestada siinmail ülemvõim, võisid nad kasutada konkureerivate poolte kitsikust oma huvides. Kroonikates väidetud ordu antud abi näljahäda leevendamiseks ei räägi eelnevale väitele vastu. Kui tõlgendada oma varude jaotamist kristliku teona ja ligimese aitamisena, siis ülemvõimu taotlemise instrumendid olid sootuks teised. Hetkekski ei tohi unustada, et Liivimaa Ordu oli osa Saksa Ordust, kelle käsi oli keskaegse Euroopa poliitiliste võimumängude pulsil. Samuti oli rüütelvendadel selgelt silme ees siht saavutada ka Liivimaal võimutäius nagu Preisis. 1316. aasta oli Suure nälja teine aasta. Riia peapiiskop Friedrich von Pernstein (oli ametis aastatel 1304–1341), kes oli rüütelvendadega prioriteedivõitlust pidanud ametiaja algusest saati, viibis järjekordselt välismaal.⁵³ 22. aprillil 1316 sõlmiti nn Sigulda vandenõu, mida tuleb pidada ordu äärmiselt julgeks, kui mitte lausa jultunud katseks lüüa järjekordne kiil peapiiskopi ja ta alamate vahele.⁵⁴ Igatahes võisid näljahädast tingitud ühiskondlikud hädad nii Liivimaal kui mujal Euroopas lisada ordule indu oma tahte läbisurumiseks. Siinkohal tasub meenutada, et alles neli aastat tagasi oli ordu tegevust käinud uurimas paavsti erivolinik Franciscus de Moliano, kelle koostatud aruanne (asjaosaliste ülekuulamisprotokoll) oli rüütelvendade tegevuse hindamisel hävitatav.⁵⁵ 21. detsembril 1316 kuulutas paavst Johannes XXII ordu poolt ka 22. aprillil 1316 organiseeritud liidu kehtetuks.⁵⁶ Kas ordu poolt vaadatuna tehti 1316. aastal katse näljahädaga tekkinud sisemaaliste oponentide kitsikust ja kahtlemata ka segadust Euroopa võimustruktuuride toimimises ära kasutada?

⁵³ Vt tema kohta **Forstreuter, K.** Erzbischof Friedrich von Riga (1304–1341). Ein Beitrag zur seiner Charakteristik (Forschungsbericht). – Zeitschrift für Ostforschung, 1970, **19**, 4, 652–665.

⁵⁴ Vt **Haller, J.** Die Verschwörung von Segewold (1316). – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 1910, **20**, 125–168.

⁵⁵ Vt täpsemalt **Seraphim, E.** Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). (Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens. Königsberg i. Pr. 1912.)

⁵⁶ **Raudkivi, P.** Vana-Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu. Argo, Tallinn, 2007, 55, viide 184.

MUST SURM

1347. aastast Euroopat laastanud must surm ja selle mõju Liivimaale on historioograafide fookusest kui mitte just päris väljas, siis üldkäsitlustes tõrjutud positsioonis kindlasti. Eesti talurahva ajaloo rahvastikule pühendatud osas isegi ei mainita musta surma kui võimalikku tegurit rahvastikuprotsessides.⁵⁷ Samas viidatakse taudidele 16. sajandil ja 17. sajandi algul.⁵⁸ H. Palli räägib Eesti rahvastiku ajaloos katkust kui kolmandast demograafilisi protsesse mõjutanud tegurist näljahäda ja Jüriöö ülestõusust tingitud kaotuste kõrval.⁵⁹

Ettevaatlikkust suuremate sotsiologiseerivate üldistuste tegemisel katku mõju hindamisel võib mõista. Liivimaa ajalookirjutuses puudub uurimus, kus oleks ükshaaval kokku korjatud nii ürikulised kui kroonikalised teated katku kohta, ja sellest tingituna on üldistuste tegemine riskantne.

Heites põgusagi pilgu Euroopa katkuajaloole, süveneb arusaam, et Liivimaad ei saa vaadelda muust maailmast isoleerituna. Kui Suure nälja geograafia Vanas Maailmas oli lokaalne (Alpidest ja Püreneedest lõunapoolsed alad jäid sellest mõjutamata), siis musta surma levikuala oli Euroopat maailma keskpunktiks pidades globaalne.⁶⁰ Katk liikus lainetena mööda Euroopat, vaibudes alles 19. sajandi algul. Vaidlus selle üle, kas 14. sajandi keskpaigas Euroopat tabanud must surm ja näiteks 18. sajandi algul Baltimaid tabanud viimase suure katkulaine põhjustaja pärinevad samast bakteritüvest – see asjaolu ei oma siinkohal suuremat tähtsust.⁶¹ Tähtis on see, et katk käis koos inimesega, *resp.* selle levimine sai võimalikuks ainult inimestevahelise suhtluse tõttu.⁶² Milline võis olla musta surma Liivi-

⁵⁷ Vt Eesti talurahva ajalugu, 144 jj.

⁵⁸ Samas, 145; samas leiab aga arutluse oletatavatest inimkaotustest seoses Jüriöö ülestõusu ja selle mahasurumisega.

⁵⁹ **Palli, H.** Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712, 30. H. Palli viitab sealjuures Külliki Kaplinski seisukohtadele katku oletatavast mõjust Tallinna rahvastikule (vt **Kaplinski, K.** Tallinna käsitöölised XIV sajandil, I. Eesti Raamat, Tallinn, 1980, 36–39). K. Kaplinski arutlusega katku võimalikust mõjust eriti Tallinna elanikkonnale tuleb kindlasti arvestada (vt **Kaplinski, K.** Tallinna käsitöölised XIV sajandil, 37, viide 1).

⁶⁰ **Bergdolt, K.** Der schwarze Tod in Europa. Die Grosse Pest und das Ende des Mittelalters. Verlag C. H. Beck, 2000, 33 jj. Tõsi küll, vähemalt esimene katkulaine aastatel 1347–1352 jättis osa Vanast Maailmast puutumata või oli seal, näiteks Böömimaal, ohvreid vähe (vt **Bulst, N.** Der Schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347–1352. Bilanz der neueren Forschung. – Saeculum, 1979, 30, 49).

⁶¹ Vt **Frandsen, K.-E.** The Last Plague, 11; katkupisiku mikroevolutsiooni kohta vt **Achtman, M. jt.** Microevolution and history of the plague bacillus, *Yersinia pestis*. – Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 2004, **101**, 51, 17837–17842.

⁶² Kujuka näite selle kohta, kuidas nakkushaigused kujunemisejärgus Liivimaal levisid, annab meile juba Henrik oma kroonikas. Piiskop Alberti kolmeteistkümnenda ametiaasta juures on räägitud suurest haigestumisest ja suremusest, mis ulatus nii liivlaste, lätlaste kui ka eestlaste esivanemate maale. Henrik kasutab surmava tõve tähistamiseks sõnu *pestilencia* ja *pestis*, mis on eesti keelde tõlgitud kui *katk* (Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk R. Kleis, toim ja komm E. Tarvel. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, XV, 7). Imselt on tõlkes kasutatud sõna *katk* nakkushaiguse üldises tähenduses. Millise tõvega täpsemalt tegemist oli, selle kohta on raske konkreetselt otsustada. Pealegi on *pestilencia* ja *pestis* leidnud ka teisi tõlkevariante, näiteks lihtsalt *taud* (Henriku Liivimaa kroonika, II, 8; XXVII, 2; XXV, 2; XXIX, 1).

maale liikumise tee? Kõige realsemaks tuleb pidada saabumist meritsi toimunud suhtluse vahendusel. Ja kõige tihedam side oli Liivimaal kahtlemata Põhja-Saksa hansalinnadega. Esikohal oli ilmselt Lübeck – Hansa Liidu kroonimata pealinn. Katk jõudis Lübeckisse 1350. aastal. Detmari kroonikas on räägitud, et mainitud aastal oli kõikjal Saksamaal suur suremus.⁶³ Lübecki kohta ütleb kroonikakirjutaja:

In der stad tho lubeke sterven by eneme naturliken daghe sunti laurentii, van der enen vesper tho der anderen XXV hundert volkes betolt.⁶⁴

Kui suur oli 1350. aastal Lübecki elanikkonna suremus, selle kohta ei ole võimalik täpseid arvutusi teha. Heinrich Reincke arvutuste põhjal aga suri näiteks veerand raehärradest.⁶⁵ Kas katku käes vaevlevast Lübeckist jõudis mõni laev ka näiteks Liivimaale, tuues kaasa surmapisiku, selle kohta ei ole meil tõestusmaterjali. Mere-reisil mõnest hansalinnast Liivimaale oli loogiliseks peatuspaigaks Visby Ojamaal. Katku kohta Visbys on teateid aga 1350. aasta ülestõusmispühade ajast. Ole Jørgen Benedictow on arvanud, et tegelikult võis katk Ojamaale jõuda juba 1349. aasta sügisel, kuid selle edenemine talve saabudes pidurdus. Milline oli katku liikumise tee? Võimalusi on mitmeid, näiteks mõne hansalaevaga Inglismaalt, Norrast, Preisist⁶⁶ või Pommerist. Ka Taani tuleb arvesse, sest suure tõenäosusega oli must

⁶³ Katku levimise kohta Saksamaal vt **Vasold, M.** Die Ausbreitung des Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte. – Historische Zeitschrift, 2003, 277, 281–308.

⁶⁴ Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar, nach Urschrift und mit Ergänzungen aus andern Chroniken herausgegeben Dr. F. H. Grautoff, Professor und Bibliothekar in Lübeck. Die lübeckischen Chroniken in niederdeutschen Sprache, 1. Hamburg, 1829, 276–277; vt ka **Lechner, K.** Das grosse Sterben in Deutschland in den Jahren 1348 bis 1351 und die folgende Pestepidemien bis Schlusse des 14. Jahrhunderts. Innsbruck, 1884, 124 jj; **Reincke, H.** Bevölkerungsverluste der hansestädte durch den Schwarzen Tod 1349/50. – Hansische Geschichtsblätter, 1954, 72, 88–90.

⁶⁵ **Reincke, H.** Bevölkerungsprobleme der Hansestädte. – Hansische Geschichtsblätter, 1951, 70, 9 jj.

⁶⁶ Katku saabumine ja levik Preisi orduriigis on kahtlemata üheks perspektiivseks ning Liivimaa ja Preisi sidemeid silmas pidades oluliseks uurimisteenaks omaette. Detmar kirjutab oma tagantjärele koostatud kroonikas juba 1346. aasta juures kokkuvõtte katku edenemisest Preisisse: “...desulve grote plaghe quam... daran in engheland, darna in sweden, von sweden in denemarken, nortiuhtlande und uppe selande, darna in prutzen to konighesberg, to melbinghe was grot sterven” (Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar, 263). Detmari kroonika teateid katku jõudmisest Preisisse üllatavalt varasel perioodil – 1348. aastal – toetab ka näiteks Oliva kroonika (Die Chroniken von Oliva und Bruchstücke älterer Chroniken. (Scriptores rerum Prussicarum, 5.) Leipzig, 1974, 621). Dateerimise kohta vt täpsemalt **Perlbach, M.** Ueber die Ergebnisse der Lemberger Handschrift für die ältere Chronik von Oliva. – Altpreussische Monatschrift, 1872, 9, 31. Just orduriik Preisist võis katku ja teistegi nakkushaiguste levikule väga tundlik olla. Esiteks tänu sellele, et ordu toetas kaubanduse arengut ja kaubavahetus tähendas suhtlust, ehk teisisõnu, võimalikku nakkuse edasikandumist. Teiseks seetõttu, et läbi 14. sajandi oli orduriik avatud ristsõdijatele, kes võtsid nõuks ennast proovile panna retkedel paganlike leedulaste vastu, üle kogu Euroopa. Risk nakatuda või endaga surmavat tõbe kaasa tuua – see võimalus oli ülimalt tõenäoline. Euroopa aadlilkonna osalemise kohta Preisist lähtuvates retkedes paganate vastu vt näiteks **Paravicini, W.** Die Preussenreisen des europäischen Adels. 1. Beihefte der Francia, 17/1. Paris.

surm Sealandi jõudnud kas 1348. või 1349. aastal.⁶⁷ Mitte sugugi välistatud pole ka saabumine Mandri-Rootsist.⁶⁸

Esimene teade katkust Liivimaal pärineb Hermann de Wartberge sulest, kes räägib suurest suremusest aastal 1351.⁶⁹ Wartberge oli ordukroonik ja tema teoses on peardõhk poliitilise ajaloo sündmustel.⁷⁰ Tema kirjeldused sõjalisest vastasseisust ordu *versus* leedulased ja venelased moodustavad kroonika põhiosa. Katk aga ei hoolinud ei usulistest ega poliitilistest piiridest. Et nakatuda ja haigust edasi kanda, selleks piisas kokkupuutest ka surnud vaenlasega. Tuletagem meelde krestomaatilist arusaama katku saabumisest Krimmist Lõuna-Euroopasse pärast Genua kaupmeeste kokkupuutumist katku surnud mongolitega.

Vene ajaloolane Sergei Solovjov märgib, et 1352. aastal oli must surm jõudnud kevadeks Liivimaalt Lääne-Venemaale. Venemaa ja katk on tegelikult omaette keeruline teema. Nimelt ei saa üheselt väita, et must surm oli Vene aladele jõudnud just nimelt läänest. Täiesti võimalik, et mongolite vahendusel oli see leidnud endale tee kagust ja otse.⁷¹ Ja täpselt samuti võis Venemaale jõudnud katk või mõni teine nakkushaigus levida idast läände. Et musta surma esimene laine suure tõenäosusega 1351. aastal ikkagi Liivimaale jõudis, selles ei tuleks kahelda. *Fuit maxima mortalitas* Hermann de Wartberge kroonikas peab kindlasti paika. Iseasi on muidugi see, kuhu katk jõudis, kaua kestis ja milliste ühiskonnakihtide seas ta laastamistööd tegi.⁷²

Musta surma kronoloogia Läänemere regioonis, kaasa arvatud Liivimaa, alles vajab täpsemat väljaselgitamist. Siiski võib Liivimaa jaoks oluliste kommuni-

⁶⁷ Hybel, N., Poulsen, B. The Danish Resources, 130.

⁶⁸ Benedictow, O. J. The Black Death. 1346–1353. The Complete History. The Boydell Press, 2004, 173.

⁶⁹ *Anno 1351 fuit maxima mortalitas* (Hermani de Wartberge. Chronicon Livoniae, 69).

⁷⁰ Kroonikakirjutajat ei tule ometi süüdistada selles, et tal looduse jaoks üldse silma polnud. Lisaks juba tsiteeritud suurele suremusele 1351. aasta juures räägib ta ebaõnnestunud sõjakäikudest leedulaste vastu 1340. aastal, millest esimene jäi pooleli seetõttu, et ilm oli väga vesine, ja teisele sai takistuseks kõva külm (Hermani de Wartberge. Chronicon Livoniae, 59–60). 1348. aasta juures mainib ta aga, et see oli väga viljarikas (Hermani de Wartberge. Chronicon Livoniae, 69). 1357. aastal tabas maad aga rohutirtsude rünnak, kes pistisid nahka puude lehed ja mürgitasid õhustikku (Hermani de Wartberge. Chronicon Livoniae, 70). 1370. aasta suvi oli väga vihmane ja takistas sõjaretkede korraldamist (Hermani de Wartberge. Chronicon Livoniae, 89). 1371. aasta talv oli vesine ja takistas näiteks regedega Karksi ning Riia vahel liiklemist. Samuti polnud võimalik sel aastal sõjaretki ette võtta (Hermani de Wartberge. Chronicon Livoniae, 89). 1377. aasta veebruar oli väga lumine ja takistas ordu rüüsteretke leedulaste vastu (Hermani de Wartberge. Chronicon Livoniae, 105). Ent need kroonikakirjutaja tähelepanekud on enamasti kõik lisandused poliitilise, *resp.* sõjalise konteksti paremaks mõistmiseks. Lakooniline märges suurest suremusest 1351. aastal ei aita meid katku levimise mõistmisel Liivimaal kahjuks mitte karvavõrdki edasi. Eelkõige huvitaks meid muidugi vastus küsimusele: kelle seas oli suremus suur?

⁷¹ Alexander, J. T. Pubonic Plague in Early Modern Russia. Public Health and Urban Disaster. Oxford University Press, Oxford, 2003, 13; võimalust, et must surm tuli Venesse idast ja mitte läänest, pakuti välja juba 1813. aastal (vt Richter, W. M. Geschichte der Medicin in Russland, 1. Moskwa, 1813, 142).

⁷² Vt ka Kaplinski, K. Tallinna käsitöölised, 37, viide 1.

katsioonipartnerite, näiteks Lübecki linna paralleele kasutades eeldada, et kui Hansa Liidu kroonimata pealinn oli katku küüsis, siis püsis oht, et tõbi ka põhja poole jõudis. Õnneks on meil Lübeckit tabanud katkupuhangud eelkõige tänu Detmari kroonikale suhteliselt hästi dateeritud. 14. sajandi teisel poolel olid Lübeckis lisaks juba nimetatud 1350. aastale katkuaastateks 1358, 1367, 1376, 1388 ja 1391 ning 15. sajandi algul veel ka aasta 1406.⁷³ Aga katk laastas Läänemere idakaldal ka tunduvalt lähemal, kui seda on Lübeck. 1358/59. aastal olid Detmari sõnade järgi tema haardes kõik merelinnad ja eriti rõhutab kroonikakirjutaja suurt laastamistööd Elblāgis Preis.⁷⁴ Kui Elblāgi võib pidada merelinnaks, siis 1373. aastaks jõudis surmatõbi ka Preisi sisemaale. Detmari kirjelduse järgi oli:

In demsulven iare was grot stervent to thorun in preussen unde vele anderen steden.⁷⁵

Omamoodi üllatuslikku teavet pakub Detmari kroonika 1378. aasta juures, kus on räägitud suurest suremusest Tartu stiftis:

In demsulven iare was grot pestilencie in deme stichte van darpte, also dat kume de seeste minsche blef levendich.⁷⁶

Kui see teade osutub osaliseltki paikapidavaks – ellu jäi kuuendik elanikkonnast –, siis on tegu lausa demograafilise katastroofiga. Katk oli Liivimaa ajalugu kujundanud faktoriks kindlasti juba 14. sajandi teisel poolel.

Nagu eelnevast järeldada võib, ei saa kahe loodusest tingitud katastroofi – Suure nälja ega ka musta surma – mõju Liivimaale mitte mingil juhul eitada. Siinset ala ei ole põhjust käsitleda kui “issanda viha” käest pääsenud reservaat. Vähesedki allikateated kinnitavad, et näljahäda tabas Liivimaad rängalt, tuues analoogselt Lääne-Euroopaga kaasa nii tõved, surma kui ka näljast tingitud hülbed normaalses inimkäitumises (kannibalism, pereliikmete hülgamine jne). Kuid selgemate arenguliinide tõmbamiseks, selgitamiseks erinevate ühiskonnakihtide haavatavust ja abinõusid kriisist väljumiseks, on kohapealset materjali puudulikult. Musta surma laastamistöoga on sama lugu: erinevalt Lääne-Euroopast pole võimalik lähemalt selgitada selle ulatust ei Liivimaa geograafiat ega ka erinevaid ühiskonnakihte

⁷³ Vt Lübecki kohta täpsemalt **Rafael Ehrhardt, geb. Feismann**. Familie und Memoria in der Stadt. Eine Fallstudie zu Lübeck im Spätmittelalter. Wissenschaftliche Abhandlung zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Göttingen, 2001, 27 jj.

⁷⁴ Pisut problemaatiline on 1359. aasta, mille kohta Detmar teeb üldistuse: “In deme jare Christi 1359 des somers was grot stervent in allen steden bi der zee” (Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar, 281). Reservatsiooniga võib oletada, et see võib siis käia ka Liivimaa merelinnade kohta. Tuginedes Rafael Ehrhardti analüüsitud Lübecki testamentidele, oleks õigem rääkida siiski 1358. aastast (**Rafael Ehrhardt, geb. Feismann**. Familie und Memoria in der Stadt, 28). Kuid samas räägib Detmar sama aasta (kas siis 1358. või 1359. aasta) sündmusi kirjeldades veel lisaks: “In deme somere dessulven iares do was so grot pestilencia to den melbinghe in prussen, dat binnen korter tid sturven dar dritteyn dusent volkes” (**Rafael Ehrhardt, geb. Feismann**. Familie und Memoria in der Stadt, 283). Järelikult oli katk Preis, ja mitte kaugele Liivimaast, kohal.

⁷⁵ Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar, 298.

⁷⁶ Samas, 309.

silmas pidades.⁷⁷ Narratiivi “tihedaks ajada”, täites seda konkreetse faktoloogiaga, pole võimalik ei mikro- ega makroajaloolisel tasandil.

Samas võib kindel olla ühes: Suur nälg, kuid veel enam must surm mõjutasid Liivimaad kahe-suunaliselt. Esimene “võitlus” peeti siinsamas Läänemere idakaldal, kus nälja ja surmava tõvega seisis vastakuti tõenäoliselt võrdselt nii põliselanik kui sisserännanu. Teine lahingutanner asus väljaspool Liivimaad, ennekõike Põhja-Saksamaal, kus asus Läänemere idakaldale rändajate “reservuaar”.⁷⁸ Liivimaad võib ju käsitleda kvaasikoloniaalse struktuurina, mille seotus Saksa aladega kujundas maa keskaegse näo. Tõsi, sisseränne Saksamaalt polnud ühiskonna struktuuri silmas pidades kõikehõlmav ja näiteks talupoegade puhul ei saa Liivimaale asumisest üldse rääkida. Küll aga täitsid sisserändajad olulise osa siinmail kehtestunud majanduslik-poliitiliste struktuuride võtmepositsioonidest, olgu see siis Saksa Ordu või Hansa Liit, samuti vaimulikkond. Inimkaotused Saksamaal kas siis Suure nälja, kuid kindlasti tunduvalt enam musta surma läbi mõjutasid Liivimaale imporditud ja siin kehtestunud struktuuride täitmist. Mitmetes uurimustes on tähelepanu juhitud, et 14. sajandi keskel lakkas nähtus, mida tavaliselt nimetatakse sakslaste tungiks itta.⁷⁹ Selle nähtuse allhoovused ja tõukejõud peitusid Saksa ühiskonnas, kus tekkis pinge ning vajadus sellest väljuda uute asualade hõivamise kaudu. Rahvastikukaotused 14. sajandi kataklüsmide tõttu kujundasid sootuks uue olukorra, kus väljarännuvajadus langes ära. Kuid ikkagi: kuidas võisid rahvastikukaotused Saksamaal mõjutada Liivimaal kehtestunud struktuuride täitmist? Sellele küsimusele ei ole kerge vastust leida, sest struktuuride täitmise traditsioonides ja tehnikas oli olulisi erinevusi. Milliste Saksamaaga seotud Liivimaa struktuuride tegevusele võisid rahvastikukaotused avaldada kõige suuremat mõju? Tuues sisse ühiskondliku haavatavuse diskursuse, võib eeldada, et kõige tundlikumaks osutus linnäühiskond, mille puhul tuleb eriti rõhutada seotust Hansaga. Hansakaubandus oli inimkaotuste läbi kõige haavatavam. Figuratiivsotsioloogilisest vaatenurgast arutledes oli hansaruum üles ehitatud tihedatele inimsuhetele. Järsk ja suur sure-

⁷⁷ Mustast surmast tingitud muutuste kohta põlluharimises olgu siinkohal ära toodud ühe Hollandis tehtud *case study* tulemused. Roeri jõe harust moodustunud järve õietolmuanalüüs perioodist 1000–1500 kinnitab, et piirkonna teraviljakasvatuses leidis ajavahemikul 1360–1440 aset tagasilöö. Põllu- ja karjamaad kasvasid metsaks tagasi. See tähendab inimasustuse taandumist katku tulemusena. Tulemused sobivad kokku nii Inglismaal kui Saksamaal samast perioodist kirjeldatud nähtusega (lost villages, Wüstungen) (vt **Hoof, T. B. v. jt.** Forest re-growth on medieval farmland after the Black Death pandemic. Implications for atmospheric CO₂ levels. – *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 2006, 237, 396–411). Kuidas asustuse muutumist rahvastikulooliselt seletada, pole selge. Kui rahvaarv vähenes, siis ei pruugi haritava maa söötijäämine ja metsade tagasikasvamine tähendada sugugi, et sealne rahvas suri katku. Inimesed võisid lihtsalt ümber asuda, sest harimiseks viljakamaid maid oli pärast surmava tõve laastamistööd piisavalt.

⁷⁸ Hea ülevaate katku mõjust Liivimaaga tihedalt seotud Schleswig-Holsteinis annab **Ibs, J. H.** Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48: eine sozialgeschichtliche Studie über ein wiederkerende Katastrophe. (Kieler Werkstücke: Reihe A. Beiträge zur schleswig-holsteinschen und skandinavischen Geschichte, 12.) Frankfurt am Main, 1994.

⁷⁹ **Bulst, N.** Der Schwarze Tod, 56; **Vasold, M.** Pest, Not und Schwere Plagen, 66.

mus Saksa hansalinnades tähendas toimivate figuratsioonide lõhkumist ja uutega asendumist. Kahjuks ei ole meil võimalik seda protsessi Liivimaa arenguid silmas pidades praegu täpsemalt jälgida. Või õigemini on meil võimalik saada kinnitust vaid selle kohta, et inimkaotused Põhja-Saksa hansalinnades (näiteks Lübeck) olid suured. Teisisõnu on meil kinnitus selle kohta, et inimsõltuvusvõrgustikes, kuhu kuulusid ka Liivimaa hansalinnad, pidid toimuma muutused. Välistatud pole võimalus, et näiteks Liivimaa hansalinnade emantsipatsiooni põhjusi 14. sajandi teisel poolel tuleks seostada musta surma käima lökatud protsessidega.

TÄNUAVALDUS

Autori tänu nõuannete eest kuulub Siim Veskile (TTÜ) ja Mihkel Kangurile (TLÜ).

Uurimus on ilmunud sihtfinantseeritava projekti SF0130038s09 raames.

OUR MOTHER IS THE EARTH, OUR FATHER IS THE WEATHER

Observations of the role of nature in Livonian 14th century history

Priit RAUDKIVI

In historical narrative interaction between nature and society is a risky business to follow. Its effectiveness depends on several factors. First, whether the historian is ready and willing to see their mutual relations at all. No doubt, every creator of a historical narrative follows the traditions of a school he/she belongs to, which plays a decisive role in the approach towards the understanding of the interaction. The second problem is purely cognitive: how to turn a natural fact into a social fact: there is no straightforward procedure for that. Third, the rapid development of natural sciences puts the historian into a very inconvenient position because his/her training sets limits for the use of the results of the science. In the second half of the 20th century many new disciplines (historical geography, climatology, ecology etc.) and discourses (social vulnerability) came into being that enable to get a more accurate picture of the past. Interdisciplinary approach towards the past is most welcome but makes a historical narrative complicated to construct. It is easy for a historian to get lost in the jungle of theories that provide explanations of the causes of the interrelations between nature and society. Still one thing is quite clear: the farther back into the past a historian goes, the more dependent the societies were on nature.

The article deals with the problems of the effect of the Great Famine (1315–1317) and the Black Death, which ravaged Europe since the middle of the 14th century, on Livonia. As a methodological tool principles of figurational sociology worked out by Norbert Elias were used. According to Elias, human beings are interdependent, and can only be understood as such. Their lives develop in, and

are significantly shaped by, the social figurations they form with each other. These figurations are continually in flux and processes occurring in such figurations have dynamics of their own – dynamics in which individual motives and intentions play a part but which cannot possibly be reduced to those motives and intentions alone. The main goal of the article is to check out the possible effect of the Great Famine and the Black Death upon Livonian society. In other words: is it possible to trace the changes of social interdependence caused by the two devastating phenomena created by the nature. Although there is a great shortage of written sources reflecting the impact of famine and plague on the local society, all the elements common to Europe are present. In the case of the Great Famine deaths caused by famine, cannibalism, deviation from societal norms etc. can be verified. At the same time we cannot determine the vulnerability on the level of separate parts of social strata constituting the local society. It seems that the Livonian branch of the Teutonic Order was less vulnerable. May be the Teutonic knights used the advantage in order to strengthen their position in the play for political leadership.

In the case of the Black Death, although its presence in Livonia in the second half of the 14th century has been almost neglected because of the shortage of written evidence, there is no doubt that the plague reached Livonia. The impact of the Black Death must be followed on two levels. First, its devastation of the local soil. The second level links to the special features of the medieval formation of Livonia. Undoubtedly Livonia can be considered a quasi-colonial structure with ties to Germany. In particular, the Livonian Hanseatic towns were inseparably linked to the Hanseatic towns of northern Germany, constituting a tensely integrated system. What is most important: losses of manpower in Germany affected the whole functional setup of the Hanseatic League that depended on personal ties. Fortunately the level of depredations of the plague in the Hanseatic towns of northern Germany are relatively well documented. Following the principles formulated by Elias, the figurational system of the German–Livonian interdependence had to change. It can well be that the emancipation of the Livonian Hanseatic towns traced to the second half of the 14th century is closely related to the effect of the plague. But the consequences of the loss of manpower in Germany due to the plague could also suspend or at least slow down the process that had been in progress for centuries – the German expansion towards the East. The assertion also needs to be examined in the Livonian context. Following the principles formulated by Elias the figurational system of the German–Livonian interdependence was perhaps restructured in a principle way.